

INSTITUT APLIKOVANÉ PSYCHOANALÝZY

Štrobl Daniel:

PSYCHOANALYTICKÝ POHLED NA ZABITÍ

(Referát určený pro 13. psychoanalyticky-psychotherapeutické sympozium v září 2006 v Opočně - téma «Psychoanalýza, společnost a politika»)

Na počátku třetího tisíciletí pod stále silným dojmem válkami protkaného dvacátého století a vědomí si aktuálního stavu globálního světa máme tendenci se ptát - Kde se v nás bere touha zabít bližního svého?

Už samotné stanovení problému vzbudí v řadě lidí odpor. „Jak to že ‚nás‘? Já jsem přeci nikoho nezabil a nikdy nic takového neudělám“. Smutným faktem však zůstává, že podobnou jistotu nemáme. Kdokoli může zabít a přesto to o sobě, bude-li mít štěstí, nikdy nezjistí.

Představme si hypoteticky situaci, kdy zabití přestává být morálně zavrženíhodné. Představme si situaci, kdy jsme zbaveni morálního imperativu, jež nám zabíjet zakazuje. Pak budeme stát nevybaveni silou našeho Superega, zůstanou nám pouze naše pudy a logický, ve své podstatě na etice nezávislý a tedy amorální rozum.

Podtitul mé přednášky by mohl znít: Zjištění psychických prožitků psychicky zdravého jedince při krajní zkušenosti zabití druhého člověka.

Téměř přesně před rokem jsem s tímto cílem oslovil skupinu deseti válečných veteránů Ozbrojených sil Spojených států, kteří měli zkušenost se zabitím. Všichni vojáci armád NATO musí již od padesátých let procházet psychologickým vyšetřením, které má eliminovat lidi s poruchou osobnosti. (NATO, 2001)

Základní metodou, kterou jsem pro své šetření vybral, bylo kvalitativní dotazování resp. metoda strukturovaného rozhovoru s otevřenými otázkami. Zajímaly mě základní anamnestické údaje. Především věk, konflikt, z něhož byl respondent veteránem, věk během nasazení a konečně funkční zařazení v bojové jednotce, dále okolnosti, za kterých respondent vstoupil do ozbrojených sil, první prožitky v bojové zóně a reakce na nové prostředí, první zkušenost s nepřítelem a respondentův postoj k němu a konečně zkušenosti s prvním zabitím. Pro zachycení dynamiky směřovala otázka na další kontakty s nepřítelem, vývoj prožívání bojové zóny a další zabití. Poslední tematický okruh sledoval okolnosti provázející návrat domů a vliv válečné zkušenosti na další život.

Respondenti byli vždy muži ve věku 52 až 72 let. Všichni měli zkušenost s vícenásobným zabíjením během bojových operací. Veškeré rozhovory byly zaznamenány na diktafon a poté přepsány a přeloženy.

Prvním výsledkem výzkumu bylo schématické stanovení procesu útlumu Superega, které ve schématické a zjednodušené podobě nastiňuje Schéma 1.

Podíváme-li se na systém hodnot a morálních zásad u člověka, který vstupuje do armády, budou vzhledem k věku, v němž se naši respondenti nacházeli, hlavními určujícími vlivy jistě rodina a bezprostřední okolí, zejména pak škola. Pokud je toto prostředí zdravé, stejně tak jako osobnost daného jedince, můžeme předpokládat, že se systém hodnot bude víceméně kryt s morálními zásadami celé populace – v našich podmínkách pak civilizace stojící na židokřesťanské kultuře.

Vstupem do ozbrojených sil však začnou na vojáka působit nové vlivy, které budou primárně či sekundárně jeho morální úroveň snižovat. Vojenský výcvik, který si klade za cíl vychovat z nováčka bojovníka, sice nebude primárně útočit na etické zásady, ale sekundárně je ovlivní. Už samotný fakt, že člověk je cvičen ke střelbě na jiného člověka a úspěšnost zásahů je hodnocena, znamená, že se jedinec buď již v této fázi přizpůsobí a začne onen základní příkaz „nezabiješ“ relativizovat a racionalizovat, nebo bude muset armádu opustit.

Společně s výcvikem budou dalším určujícím vlivem ostatní vojáci. Vojenský dril má za cíl smazat individualitu jedince. Branci svlečou své civilní šaty a obléknou se do jednotných uniforem, pro všechny začnou platit stejná pravidla, denní režim a individuální odchylky se pokud možno potírají. Tím však, jak se toto dílo nutné pro elementární fungování jakýchkoli ozbrojených sil daří a nováček je poslušnější a poslušnější, bude zákonitě i více náchylný přejímat hodnoty svých kolegů. Tím, že jsou tito lidé na tom stejně jako on sám a mají totožný cíl, tedy projít výcvikem a přizpůsobit se vojenským podmínkám, budou pochopitelně proces snižování morálních zásad podporovat.

Po svém vstupu do bojové zóny dojde k prvním kontaktním situacím. V tomto období bude jedinec vystaven pohledu na mrtvé lidi, ať již cizí vojáky, civilisty, kolegy nebo dokonce své přátele, bude pod vlivem starších vojáků, veteránů dřívějších bitev, jejichž morální hodnoty již byly sníženy dříve a svou činnost, která by se neslučovala s morálními zásadami, jež si přivezl z domova, bude nazývat eufemicky, nebo ji jinak relativizovat. Jako příklad mohu uvést tento výrok:

*„...Poté, kdy jsem viděl své kamarády mrtvé, roztržené vejpůl, začal jsem dost pít. Pořád jsem u sebe nosil lahvičku whisky a taky balíček trávy. Nesměli jsem ji mít, ale kouřili jsme ji skoro všichni. Před akcí, po akci, kluci brali i heroin, kokain, každý si navykl na určitá narkotika. Pomohlo nám to dělat naši práci...“
(Thomas J. A.)*

Voják bude přímo, či nepřímo konfrontován s etikou boje protivníka, což ovlivní jeho pohled na něj a rozvoj případných dehumanizujících postojů a konečně se sám může ocitnout v ohrožení vlastního života. Pod tak silným tlakem se nemohou jeho morální hodnoty udržet na stejné úrovni, na jaké byly, než vstoupil do armády. Pokud by se tak přesto stalo, výrazně by tím klesly jeho šance na přežití.

Teprve po tomto výše popsaném vývoji dojde zpravidla k prvnímu zabití. Právě podle míry v jaké byl voják vystaven zmíněným vlivům, bude na tento zásadní zlom ve své dosavadní zkušenosti reagovat.

Právě síla Superega výrazně ovlivnila prožitky provázející samotný akt zabití. Respondenti popisovali tento zážitek zhruba třemi způsoby. Buď v danou chvíli necítili nic eventuelně se soustředili na plnění navykklých činností, nebo zakoušeli radost a úlevu a konečně někteří prožívali pocit neskutečna související s relativní snadností, s jakou tento zásadní čin dokázali provést. První skupinu odpovědí dokumentují tyto výroky:

...Jeden mě překvapil, tak jsem ho střelil a zabil. Celé to mohlo trvat pár vteřin. V tu chvíli nic necítíš. Nic. Ani úlevu, ani strach, nic...

...Vůbec ti to nedojde. Nijak o tom nepřemýšlíš. Jen se snažíš dělat to, co tě naučili ve výcviku ... To jsme dělali. Nepřemýšlel jsem o tom a ani si nevzpomínám, že bych něco cítil..."

Radost zažíval tento respondent:

...Měl jsem radost. Bylo to jak extáze. Stále jsem si opakoval. „Jo, chlape, dostal jsi ho..."

A třetí skupinu mohou reprezentovat tyto výpovědi:

...Je to velmi přirozené. Malý krůček, jen o vlásek. Ani si toho neovšimneš a už jsi za linií. Víš, co je špatné a co je dobré, ale tam je obojí hrozně blízko u sebe. Tak jsem tu hranici překročil ... Počkal jsem si, až byl tak blízko, že už ho nešlo minout a střelil jsem ho do hlavy ... Prostě jsem ho zabil a to bylo všechno. Právě proto je ta linie tak tenká. Překročíš ji a ani si toho neovšimneš..." (Jay M. P.)

...První zabití, když poprvé zabiješ ... je to divné. Je to něco, co jsi nikdy před tím neudělal..." (Daniel H. V.)

Při prvním zabití se Superego ještě projevilo. Vojáci cítili v následujících hodinách pocity viny, odcizení, vyhledávali kaplany, nebo naopak samotou. Pěkně to dokumentuje tento výrok.

...Vyděsilo mě to. Víš, je to trochu komické, ale řeknu ti tohle: Zažil jsi v dětství to, že jsi něco provedl, a když se to stalo, tak jsi se vyděsil, co jsi to udělal? ... uvědomil jsem si – bože, to se nemělo stát, to jsem nechtěl. ...Zní to divně, ti chlapi by mě zabili, ale já, když jsem je viděl, jak se tam škoaří, křičí a válí se po zemi, měl jsem najednou chuť jít jim pomoci. Udělat něco v tom smyslu jako – hele chlapi, je mi to líto, to jsem nechtěl ...blbost... bylo mi z toho na nic ... pozvracel jsem se." (Stephen M. L.)

Zcela zásadní je však evidentní **nárůst pozitivních prožitků během dalšího zabíjení.**

Na první pohled si nešlo nevšimnout v různých podobách málem jednoznačně vyjadřované pozitivní reakce na zabití. Při bližším pohledu bylo však zřejmé, že tyto více či méně příjemné pocity měly různý základ. Porovnejme například tyto dvě výpovědi:

„Jednou jsme narazili na jedenáct žluťáků a všechny jsme je dostali. Vtip byl v tom, že když šli za sebou, zastřelíš nejdřív prostředního, pak hned prvního, otočíš zbraň a střelíš posledního, pak zase prostředního a celé to opakuješ. To je tak zmate, že je dostaneš všechny ... Člověk je možná lovec. Já si tak alespoň připadal. To mě bavilo.“ (William F. K.)

...pozitivních zabití moc nebylo...stejně v tom bylo něco...něco, já nevím,... povznášejícího. Někdy, když jsem pálil, se dostavila taková extáze, že jsem až křičel.“ (Donald R. H.)

Jak vidíme, pro Williama bylo zabíjení lovem, zatímco Donald zažíval silnou extázi aniž by své prožitky jakkoli s lovem spojoval. Donald si též všiml svých prožitků souvisejících se svou zbraní.

„Víš, je to úžasný pocit stát za M60¹, mít prst na spoušti a pálit.“ (Donald R. H.)

Podobně hovořil i Herbert.

„Když máš v ruce zbraň,... je to zkrátka dobrý pocit.“ (Herbert G. A.)

Již ve Výkladu snů Freud upozorňuje (1998), že zbraň je jakýmsi prodloužením mužského penisu a tedy tím, s čím prakticky všechny kultury spojují sílu a moc a dále postuloval, že bodání, či střílení je jakýmsi vyjádřením koitu. (Freud, 1998, s 284). Odtud tedy můžeme začít nahlížet patrně nejkontroverznější druh odpovědi týkajících se prožitků při zabíjení, a sice jejich přirovnávání k sexu. I zde však najdeme individuální rozdíly. Srovnajme tyto výpovědi:

„Byl to kruh, houpačka. Letíš a adrenalin ti stoupá tak vysoko, že myslíš, že se ti rozskočí hlava, pak ho trefíš a hrozně se ti uleví. Řekneš si – „jó, dostal jsem ho“. Pak to zase začne stoupat až do chvíle, kdy sejmeš dalšího. A ta úleva potom...to se nedá s ničím srovnat...Nic tak silného jsem už potom nezažil. Snad sex. Je to podobné. Nejdříve jsi nadržžený a pak, když se uděláš, přijde klid. Ale není to tak silné.“ (James S. J.)

„Neskákal jsi hned radostí, ale je takové místo v srdci (nadechne se a pak jakoby si oddechl), že se pak cítíš dobře... sex je skvělá věc, ale pokud ji srovnáš se zabíjením, je to lepší pocit. Je to to, co tě dostane.“ (Thomas J. A.)

„To se nedá s ničím srovnat. Nedá...Napadá mě píchání, ale není to přesné. Píchání je tak nějak jemnější. V tom pocitu je něco...drsného. Asi jako samet a smirkový papír.“ (Donald R. H.)

„Člověka při tom mrazí, ale líbí se mu to. A když někoho dostanete, tak jste spokojen. Tedy, nejste šťastný, to ne. Spokojený...Když jste mladý, tak nějak podobně prožíváte sex. Ano, je to podobné. Nejste vzrušený, myslím sexuálně, ale podobně se vám to líbí. Je to těžké to popsat.“ (George S. B.)

Zatímco pro Jamese byla podstatná kvantita, neboli síla prožitku, pro Thomase, Donalda a George to byla kvalita. V každém případě se všichni shodují na tom, že onen prožitek byl buď silnější, nebo lepší než sex, avšak, jak řekl George, průvodním jevem nebylo sexuální vzrušení. Pokusit se vysvětlit tento jev není vůbec snadné a představuje v každém případě vstup na velmi tenký led spekulací. Je nepochybné, že takto silné zážitky musely být způsobeny čímsi pudovým. Toto tvrzení nám dokládají i další výpovědi:

„Byla to taková jízda. Lepší než sex, nebo kterákoli droga z ulice. Bylo to něco jiného. Taková výška, kam ses nikdy neodvážil ani pohlédnout. Takže zabíjíš dál.“ (Daniel H. V.)

„Když si píchneš do žíly², je to podobné uspokojení, jako když se ti povedlo někoho trefit. Najednou je všude klid, nic ti nehrozí, vše je v pořádku. Uspokojení.“ (William F. K.)

Zážitek ze sexu i z drog má v sobě některá společná témata. V obou případech dojde na různě dlouho k oslabení vlivu Ega. Při orgasmu jej dokonce na chvíli ztratíme zcela. Drogy i sex vyvolávají jak psychické, tak somatické prožitky a konečně silně oslabují vliv Superega. Je tedy nepochybné, že i zabíjení, pokud způsobovalo prožitky podobné vlivu drog či zážitku koitu, muselo saturovat splnění nějakého pudového přání směřujícího k dosažení slasti. Co bylo tímto požadavkem id, jenž zabíjení

¹ kulomet ráže 12,7

² pozn. myšlen heroin

saturovalo v tak silné míře, se můžeme pouze dohadovat. Lze však stanovit určité hypotézy, či směry dalších úvah na dané téma.

Nabízí se vysvětlení pomocí pudu smrti. Kromě Freudovy statě Mimo princip slasti (1998) jej můžeme nalézt systematicky i v díle Sabine Spielreinové. Právě její postřeh výrazně koresponduje s otázkou, jíž se zabýváme. Spielreinová tvrdila, že pud uchování druhu, neboli Eros je dynamický, cílí ke změně. Každá změna však znamená smrt dřívějšího stavu, destrukci, zničení minulosti. Také v lásce „zhyne“ egoistické „já“. V této souvislosti jasně říká: *„Organismus vybijí sexuální praktiky jako nějaký exkret. Bylo by nepravděpodobné, že by individuum tento destruktivně-konstruktivní proces nevnímalo v odpovídajících pocitech.“* (Spielreinová v Široký, 2001, s. 412)

Pokud bychom souhlasili s konstrukcí pudu smrti, pak by zabíjení bylo externalizací jeho požadavků. Tím, že však Superego zapovídá takhle přímočarou saturaci, nemůžeme v běžném životě slast plynoucí ze splnění tohoto požadavku id plně zakusit. Za okolností, v nichž se respondenti nacházeli, byly však tlaky svědomí natolik oslabené, že id se mohlo plně projevit a dokonce v určitých okamžicích i překonat Ego. Současně s tím, že pud smrti byl plně saturován, aniž by však trpěl Eros, docházelo k tomu, že se jedinec cítil být jakoby stále oživován. Destruoval, avšak nikoli sebe. Možnost této hypotézy dokládá i tento výrok:

„Každé zabití jakoby ti umožnilo být více živ, cítit se o něco lépe.“ (Thomas J. A.)

U Jaye je možné vysledovat další poukaz na nevědomou rovinu celého aktu zabíjení a tou je ritualizace smrti.

„Někdy jsme rozházeli karty kolem mrtvých, co jsme zabili. Párkrát jsme jim uřezali hlavy, napíchali je na klacky a do pusy jim dali pikové eso... Byli nějak pověřiví. Už se pak do těch míst nevrátili. Byl to takový rituál. Pořád mám mačetu, kterou jsem ty hlavy řezal. Je ručně dělaná. Hodně pro mě znamená.“ (Jay M. P.)

Ponecháme-li na chvíli stranou morální hledisko, napadne nás souvislost s rituály primitivních kmenů. Jak známo, indiáni si připevňovali kolem pasu, nebo na své zbraně skalpy zabitých nepřátel a Jayova výpověď navíc ukazuje na mýtické vidění, kterým vnímal on a jeho kolegové své nepřátele. Zdá se, jakoby tito lidé regredovali nikoliv ontogeneticky, ale evolučně až na úroveň primitivů, což v této souvislosti nemíním nijak pejorativně.

Zcela zásadní otázkou, kterou je tedy nutné si položit, je: **Jak je možné, že psychicky zdraví jedinci nejenže zabíjeli, ale dokonce je to k jejich nemalému překvapení více či méně těšilo.** Tento problém je třeba rozebrat i přesto, že zkoumaný vzorek nemůže být podkladem pro zobecnění a jednoznačné tvrzení, že tomu tak bezezbytku bývá. Domnívám se, že i kdyby se radost a pocity slasti ze zabíjení projevily třeba jen v jednom případě, bylo by nutné takový vývoj vysvětlit.

Nejdůležitější uváděné důvody, jež způsobovaly o vojáků radost, příjemné pocity až slast ze zabíjení, byly prvky lovu, pocity moci, zbavení se nepříjemného napětí a možnost ventilovat svou zlost, přičemž své pocity přirovnávali ke koitu, či účinku drog. Vyjdeme-li z Freudova strukturálního modelu lidské psychiky, pak nebudeme na pochybách, že válka výrazně zasáhne Superego a jeho apely zrelativizuje. Vzhledem k popisovaným zážitkům při zabíjení můžeme též usuzovat na dočasné oslabení Ega, podobně jako k tomu dochází při orgasmu, či akutní drogové intoxikaci. Problémem však bude reakce Id. Tím, že se jedná o nevědomou a pudovou oblast, má ze všech tří

složek osobnosti nejvíce biologický a tedy vrozený základ. Je zřejmé, že intenzita prožitků pramenících s pudových pohnutek narůstá ekvivalentně s tím, jak jsou oslabovány apely svědomí.

Tím se dostáváme k problému ekonomie, respektive energetickému fungování Id. Freud připouštěl v zásadě jen tři způsoby práce s tlakem pudových přání – přímé vybití, sublimaci a případně odložení. Vše ostatní chápal jako neurotické obrany, které mají za cíl odvézt energii pocházející z pudů ke společensky přijatelnějším formám chování. Avšak právě koncept odložení znamená první úskalí. Odložením splnění pudového přání a uspokojení pouze pomocí představy z realizace, se děje v pozdějším věku, kdy je již Ego dostatečně zralé. Hugo Široký (2001, s. 411) se právem ptá: *„Jestliže je člověk schopen odložit bezprostřední ukojení pod tlakem pouhé představy budoucí nelibosti, nebo znásobené libostí budoucí, jak je to vlastně s energetikou?“*

Pokud v nás válečné zkušenosti probouzejí staré instinktivní reakce a podporují realizaci některých pudových přání, znamená to snad, že by tím navyšovaly energetický potenciál Id, nebo pouze snižují naše obranné mechanismy a tím se Id daří svůj potenciál, který je však od narození konstantní, pouze vybit? Pokud válečné zkušenosti navyšují destruktivní potenciál Id, znamená to, že problematika agrese bude výrazně situačně podmíněna. Řečeno filosoficky, my lidé nebudeme primárně zlí, toužící zabít a ničit – to z nás udělá jen extrémní okolí, jakým je např. válka. Připustíme-li však, že energetický potenciál Id je prakticky celý život konstantní, vyplyne nám z toho, že se možná s touhou ničit a zabít již rodíme.

Pokud jsme si položili otázku, zda je energetický náboj pudových přání od narození konstantní, nebo může během života v určitých obdobích a situacích stoupat, či naopak klesat, zjistíme, že ze studia teoretických prací není možné dát jednoznačnou odpověď. Můžeme se jen domnívat, že Freud a jeho následovníci patrně vnímali obě varianty jako reálné. Tedy, že okolí jednak ovlivňuje zábrany, které nám brání realizovat potřeby pudů a dále, že žádosti pudů mohou samy nabývat na síle. Tento pohled je nejvíce patrný z Freudových pozdějších prací, kdy začal pozitivněji vnímat sociální kontrolu nejen jako zdroj neuróz, ale též jako nástroj zabraňující primitivním sexuálním a agresivním pohnutkám, aby se chopily otěží. (Mitchell, Blacková, 1999). Na základě analýzy strukturovaných rozhovorů s válečnými veterány pak musíme konstatovat, že na otázku dynamiky agresivních a destruktivních pudů nemůžeme s určitostí odpovědět. Máme k dispozici jen subjektivní popis chování a prožitků, které je provázely. Zda však v době válečného nasazení došlo k nárůstu agresivních pohnutek, nebo jen byly sníženy zábrany k tomu, aby se uplatnily v nesublimované podobě, nemáme dostatek informací.

Odpověď na původ slastných pocitů během zabíjení nám tedy zatím uniká. V této chvíli si můžeme být jisti jen tím, že tyto prožitky existují, mají pudový základ a jejich intenzita narůstá s tím, jak je oslabováno Superego.

Jak známo, každý živý organizmus je veden dvěma základními pohnutkami – přežít jako druh a přežít jako jedinec. Jedním, avšak nikoli jediným motivem pohlavního života lidí je vidina slastných prožitků v podobě orgasmu. Zdá se, jako bychom byli touto schopností nadáni k podpoření přírodou kýženého chování. Chování, jež má za cíl udržet lidstvo jakožto biologický druh naživu.

Na základě zjištěných údajů se v tuto chvíli máme plné právo ptát, zda-li snad neexistuje možnost, že i vybití pudu sebezáchovy, resp. Thanatu v podobě agresivní, až destruktivní akce směrem

k hostilnímu okolí, není provázeno kvalitativně stejným prožitkem, jakým je orgasmus, coby součást vybití sexuálního pudu.

Tím se tedy posouvá původní Freudův koncept Erotu a Thanatu dál. Oba hnací procesy jsi si v energetické i prožitkové rovině sobě rovné, podobně fungující a společně sledující naplnění oněch dvou základních úkolů živého organismu, tedy přežít jako druh a zároveň jedinec.

Jsem si vědom slabých míst, které moje hypotéza má. Předně je třeba na dalších případech dokázat, že zabíjení i u psychicky normálního jedince může přinést slast. Dále, pokud bude tato otázka nade vší pochyby zodpovězena, je třeba věnovat systematické úsilí prozkoumání pudových složek osobnosti, odkud slastné prožitky plynou, ale též svědomí, které svým oslabením umožňuje realizaci pudových přání a konečně Ega, jež v extrémních situacích na okamžik mizí a tím opět přispívá k vybití nevědomých pohnutek.

Samozřejmě že by bylo lákavé představit si novorozeně jako zcela neagresivní lidskou bytost z níž udělá případného zabijáka jen špatné prostředí. Tento obraz však byl již v minulosti vyvrácen jak biology, tak psychoanalytickými a sociálními psychology a konečně i instinktivisty v podobě např. Konráda Lorence. Otázka není, zda se rodíme agresivní, ale v jaké míře je náš agresivní potenciál dán dispozičně a jak dalece je dále ovlivněn okolím. Je pouze bráněno, aby se projevil, nebo může i narůstat sám o sobě až do té míry, že svědomí i zdravého člověka s nepatologicky strukturovanou osobností překoná?

Schéma 1

